

Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Θεοδώρου Ξ. Γιάγκου

Καθηγητῆ τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Α.Π.Θ.

Στὸν *Βίο* τοῦ ἁγίου Κυριακοῦ τοῦ Ἀναχωρητῆ (BHG 463) ὁ βιογράφος Κύριλλος Σκυθοπολίτης διασώζει ἓνα περιστατικὸ τυχαίας συνάντησης ἔρημιτῶν μοναχῶν μὲ μία ἀσκήτρια ποὺ διαβιοῦσε μόνη καὶ ἄγνωστη σὲ ἀπόμερη σπηλιὰ στὴν ἔρημο τῆς Παλαιστίνης. Ἡ ἀπροσδόκητη συνάντηση προκάλεσε τὴν ἐκπληξη καὶ τὴν περιέργεια ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἀνδρῶν καὶ τὴ συστολή ποὺ ἐκδηλώθηκε μὲ τάση φυγῆς ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς γυναίκας. Τελικὰ ὑπερίσχυσε ἡ ἀποφασιστικότητα τῶν πρώτων νὰ γνωρίσουν κάτι ἀπὸ τὴν ἀσκητικὴ πολιτεία τῆς ξεχασμένης ἀσκήτριας καὶ ἔτσι αὐτὴ ἀναγκάστηκε νὰ ἀπαντήσῃ, μᾶλλον φειδωλά, στὶς ἀνακριτικὲς ἐρωτήσεις ποὺ ἀποσκοποῦσαν περισσότερο στὸ πνευματικὸ ὄφελος. Ἀπὸ ὅσα μαρτύρησε ἡ ἀσκήτρια ἔχουν σημασία γιὰ τὴν πραγμάτευση τοῦ θέματός μας τὰ ἑξῆς:

«Τὸ μὲν ὄνομά μου Μαρία λέγομαι, ἐγενόμην δὲ ψάλτρια τῆς ἁγίας Χριστοῦ Ἀναστάσεως καὶ πολλοὺς ὁ διάβολος ἐσκανδάλισεν εἰς ἐμέ, καὶ φοβηθεῖσα μήπως ὑπεύθυνος γενομένη τῶν τοιούτων σκανδάλων προσθήσω ἁμαρτίας ἐφ' ἁμαρτίαις μου, ἐδυσώπουν τὸν Θεὸν ῥυσθῆναί με τῆς αἰτίας τῶν τοιούτων σκανδάλων»¹.

Τὸ κείμενο εἶναι ἀρκετὰ εὐγλωττο. Πρῶτον, φανερώνει ὅτι τὴν ἐποχὴ ποὺ ζοῦσε ὁ ἅγιος Κυριακὸς († 29 Σεπτεμβρίου 556) ἔψαλλαν στὸν ναὸ τῆς Ἀναστάσεως στὰ Ἱεροσόλυμα (δηλ. σὲ μὴ μοναστηριακὸ ναὸ) γυναῖκες καὶ δεύτερον, δίνει ἓνα καλὸ στίγμα γιὰ ποῖο λόγο τελικὰ οἱ

---

1. ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΣΚΥΘΟΠΟΛΙΤΟΥ, *Βίος τοῦ ἁββᾶ Κυριακοῦ, Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν, Κύριλλος Σκυθοπολίτης*, εἰσαγωγή - κείμενο - μετάφραση - σχόλια ΑΙΚ. ΓΚΟΛΤΣΟΥ, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 522. Βλ. καὶ PG 115, 940C-941A.

ψάλτριες ἔπαυσαν νὰ διακονοῦν τὴ δημόσια λατρεία. Στὴν πραγματικότητα ἡ ἀσκήτρια θίγει καὶ τὸ γενικότερο θέμα περὶ τῆς ἀδιάβλητης συνυπάρξεως ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν κατὰ τὶς λειτουργικὲς συνάξεις, ἡ ὁποία ὑπαγόταν ὄχι πάντοτε στοὺς ἴδιους κανόνες αὐστηρότητος, καθόσον ἐξαρτώταν ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ὠριμότητα καὶ τὶς λειτουργικὲς ἀνάγκες τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ διαχρονικὴ παραίνεση ἦταν ἡ ἀποφυγὴ τοῦ σκανδαλισμοῦ τῶν ἀνδρῶν εἴτε ἀπὸ τὴ θέα τῆς γυναικείας ὁμορφιάς εἴτε ἀπὸ τὸ ἄκουσμα μελωδικῶν ὕμνων ἀπὸ γυναικεία φωνή, ποὺ συνειρμικὰ θὰ μποροῦσε νὰ φέρει στὴ θύμηση θυμελικά ἄσματα.

Ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἐγγύτητας ἢ τῆς συμπλοκῆς τῶν ἑτεροφύλων προσώπων γέννησε θεσμούς (π.χ. αὐτὸν τοῦ ἀβάτου στὶς μονές) καὶ δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὁσημέρες ἀπομάκρυνση τῆς γυναίκα ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ ἐμπλοκὴ τῆς στὴν ὑπόθεση τῆς δημόσιας λατρείας². Ἀσφαλῶς γιὰ τὶς ἐπιλογὲς τῆς Ἐκκλησίας εἶχαν μερίδιο καὶ οἱ γενικότερες πολιτισμικὲς ἀντιλήψεις, περὶ τῆς γυναίκα, ποὺ λειτουργοῦσαν σὲ σχέση μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διδασκαλία ἀμφίδρομα. Αὐτὲς οἱ ἀντιλήψεις ὅσο ὁ χρόνος βαίνει πρὸς τὴν τουρκοκρατία, γίνονται

---

2. Γιὰ τὴ θέση τῆς γυναίκα στὴ λειτουργικὴ ζωὴ βλ. ἐνδεικτικὰ τὴ μελέτη τοῦ ἀειμνήστου δασκάλου Ἰω. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἡ γυναίκα εἰς τὴν λειτουργικὴν ζωὴν καὶ τὴν ἐνοριακὴν διακονίαν τῆς Ἐκκλησίας, στὸ Ἡ θέσις τῆς γυναικὸς ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ καὶ τὰ περὶ χειροτονίας τῶν γυναικῶν. Διορθόδοξον θεολογικὸν συνέδριον Ρόδου, 30 Ὀκτωβρίου-7 Νοεμβρίου 1988*, ἐπιμ. ἐκδ. Ἀρχιμ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΛΥΜΟΥΡΗ, Κατερίνη 1994, σσ. 295-307. Ὁ τόμος περιέχει ἐργασίες-εἰσηγήσεις ἰδιαζόντως ἐνδιαφέρουσες γιὰ τὸ θέμα τῆς θέσεως τῆς γυναίκα στὴ δημόσια λατρεία. Σημαντικὴ εἶναι ἡ εἰσήγησις τοῦ ὁμότιμου καθηγητῆ ΒΛΑΣ. ΦΕΙΔΑ, *Τὸ ἀνεπίτρεπτον τῆς ἱερωσύνης τῶν γυναικῶν κατὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας*, σ. 245-293. Ἐπίσης βλ. Κ. Χ. ΓΙΟΚΑΡΙΝΗ, *Ἡ ἱερωσύνη τῶν γυναικῶν στὸ πλαίσιο τῆς Οἰκουμενικῆς Κίνησης*, Κατερίνη 1995, καὶ στὸν τόμο τῶν Πρακτικῶν, *Ἰερὰ Μητρόπολις Δημητριάδος, Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν, Φύλο καὶ θρησκεία. Ἡ θέσις τῆς γυναίκα στὴν Ἐκκλησία*, Αθήνα 2004, βλ. τὶς εἰσηγήσεις τοῦ ΕΥ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ (σσ. 185-208), τοῦ ΣΤ. ΠΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ (σσ. 243-271) καὶ τοῦ Κ. Χ. ΓΙΟΚΑΡΙΝΗ (σσ. 273-335).

αυστηρότερες και άνελαστικές, καθόσον προσλαμβάνουν ένα περίβλημα περισσότερο δικανικό.

Ἡ ὑπαρξη ψάλτριας στὸν ναὸ τῆς Ἀναστάσεως ἀσφαλῶς δὲν προέκυψε ἀπὸ παρθενογένεση. Ἦταν ἀπόρροια τῆς γενικότερης πράξεως στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία, ἡ ψαλμωδία νὰ γίνεται ἀπὸ ὅλο τὸ πλήρωμα (ἄνδρες καὶ γυναῖκες), ὑποβάλλοντας καὶ μὲ ἀντιφωνικὸ τρόπο³. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ πληροφορία ποὺ διασώζεται στὸν Βίο τοῦ ὁσίου Αὐξεντίου τοῦ ἐν τῷ Βουνῶ (BHG 199) († γύρω στὸ 470, μνήμη 14 Φεβρουαρίου) περὶ τῆς δοξολογίας τοῦ Θεοῦ «ὑπὸ πάντων» (ἦτοι τοῦ «λαοῦ», κατὰ τὴν ὀρολογία τῶν λειτουργικῶν διατάξεων) σὲ «ἦθος ἀπλούστερον καὶ ἀπεριέργον», συνταγμένων καὶ μελοποιημένων («κατὰ τὸ τοῦ μακαρίου ὀρισθὲν ἀκενόδοξον μέλος») τῶν τροπαρίων ἀπὸ τὸν ἅγιο Αὐξέντιο.

«Τινὰ οὖν τροπάρια ἀπὸ δύο ρητῶν ἢ τριῶν λίαν τερπνὰ καὶ ἐπωφελῆ μετὰ ἦθους ἀπλουστέρου καὶ ἀπεριέργου διατυπώσας παρασκευάζει ψάλλειν τοὺς πάντας. Τοῦ πρώτου γὰρ ῥηθέντος πλεονάκις ἐκ διαδοχῆς καὶ πάλιν κατὰ κέλευσιν τοῦ μακαρίου τοῦ ἐτέρου κατήρχοντο· καὶ εἶθ' οὕτως ἐκ τοῦ δευτέρου τὸ τρίτον, καὶ τὰ λοιπὰ κατὰ τάξιν. Εὐλογον οὖν καὶ τὰ τούτων ῥητὰ ἐνθεῖναι τῷ διηγήματι πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἐντυγχανόντων. Ἔστι τοίνυν ταῦτα:

Πτωχὸς καὶ πέννης ὑμνοῦμέν σε, Κύριε· δόξα τῷ Πατρί, δόξα τῷ Υἱῷ, δόξα τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, τῷ λαλήσαντι διὰ τῶν προφητῶν.

Μετὰ δὲ τοῦτο·

Στρατιαὶ ἐν οὐρανοῖς ὕμνον ἀναπέμπουσιν καὶ ἡμεῖς οἱ ἐπὶ τῆς γῆς τὴν δοξολογίαν· Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος· Κύριος, πλήρης ἡ γῆ τῆς δόξης σου.

---

3. Βλ. ἐνδεικτικὰ Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Ὁ χορικός ὕμνος εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν, Θεολογικὰ μελετήματα. Ὑμνογραφικά, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 123 ἐξ. Ἐπίσης γιὰ τὸ «ὑπόψαλμα» βλ. τὴν ἀνέκδοτη μεταπτυχ. ἐργασία τῆς ΘΕΟΦΑΝΗΣ Μ. ΒΟΥΤΣΗ, Λειτουργικὲς μαρτυρίες στοὺς βίους τῶν ὁσίων, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 82 ἐξ.

Εἶτα καθεξῆς·

*Δημιουργὲ πάντων, εἶπας καὶ ἐγενήθησαν· ἐνετείλω καὶ ἐκτίσθημεν·
πρόσταγμα ἔθου καὶ οὐ παρελεύσεται, Σῶτερ, εὐχαριστοῦμέν σε.*

Καὶ πάλιν·

*Κύριε τῶν δυνάμεων, ἔπαθες, ἀνέστης· ὤφθης καὶ ἀνελήφθης· ἔρχη
κρίναι κόσμον, οἰκτείρησον καὶ σῶσον ἡμᾶς.*

Καὶ πάλιν.

*Ἐν ψυχῇ τεθλιμμένη προσπίπτομέν σοι καὶ δεόμεθά σου, Σῶτερ τοῦ
κόσμου· σὺ γὰρ εἶ Θεὸς τῶν μετανοούντων.*

Καὶ πάλιν·

*Ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν χερουβίμ καὶ τοὺς οὐρανοὺς ἀνοίξας,
οἰκτείρησον καὶ σῶσον ἡμᾶς.*

Εἶτα·

*Ἀγαλλιᾶσθε, δίκαιοι, ἐν Κυρίῳ· πρεσβεύοντες, ὑπὲρ ἡμῶν· δόξα σοι,
Κύριε, ὁ Θεὸς τῶν ἁγίων.*

Τὸ πλῆθος μὲν οὖν τῶν παρόντων τῶν ἀπόρων καὶ εὐπόρων, ἀνδρῶν
καὶ γυναικῶν, δούλων τε καὶ ἐλευθέρων, κατὰ τὸ τοῦ μακαρίου ὀρισθὲν
ἀκενόδοξον μέλος, εὐρύθμως ἔψαλλε ταῦτα, οἱ μὲν αὐτῶν ἕως τρίτης
ῥαφῆς καὶ ἀπελύοντο ἐν ἀγαλλιάσει πνευματικῇ, οἱ δὲ ἕως ἑκτης
προσεκαρτέρουν· αὐτὸς δὲ λοιπὸν εἰς τὸ τέλος τὸν ὕμνον τῶν τριῶν
παιδῶν, Ἀνανία, Ἀζαρία, Μισαήλ, τῶν ἐν τῷ Προφῆτῃ Δανιήλ δι' ἑαυτοῦ
ἐπεφώνει αὐτοῖς· Εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα Κυρίου, τὸν Κύριον·
ἀποκρινομένων πάντων. Ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας»⁴.

Ἡ συμμετοχὴ στὴν ψαλμωδία γινόταν ἀπὸ τοὺς προσερχομένους
πλησιοχώρους, κυρίως Κωνσταντινουπολίτες, προσκυνητές, ποὺ ἔτρεφαν
βαθύτατο σεβασμὸ στὸν ἅγιο Αὐξέντιο, ὁ ὁποῖος συνέστησε σπουδαία

---

4. PG 114, 1416A-D. Βλ. καὶ ΘΕΟΦΑΝΗΣ Μ. ΒΟΥΤΣΗ, ὅπ.π., σσ. 62-65.

μονή παρὰ τὴ Χαλκηδόνα στὸ λεγόμενο Βουνό. Ὁ συγκεκριμένος Ἅγιος γιὰ νὰ ἀποφύγει τὶς συνεχεῖς ὀχλήσεις ἀπὸ τοὺς πιστοὺς, ὄρισε «συνήθη καιρόν, ἐν ᾧ τοὺς παρόντας εἰς δοξολογίαν προετρέπετο πρῶτον, εἶθ' οὕτως τῷ λόγῳ τῆς χάριτος παραινῶν ἕκαστον καὶ κατευλογῶν ἀπέλυεν»⁵.

Ὁ Αὐξέντιος υἰοθέτησε τὴν τάξη τῆς ψαλμωδίας ἀπὸ ἄνδρες καὶ γυναῖκες στὴ μονή του, ἀκολουθώντας τὸ λειτουργικὸ πρότυπο ποὺ εἶχε προβάλλει στὴν Κωνσταντινούπολη προηγουμένως ὁ ὀσιώτατος Ἀνθιμος, μαθητῆς καὶ συνόμιλος τῶν Σιτᾶ καὶ ἀγίου Μαρκιανοῦ πρεσβυτέρου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας († μετὰ τὸ 471, μῆμη 10 Ἰανουαρίου): «Ἄμα οὖν Σιτᾶ τινι οὕτω προσαγορευομένῳ, ἀνδρὶ πανσέμνῳ τὰ πάντα, καὶ Μαρκιανῷ τῷ τοινικαῦτα λαϊκῷ ὄντι ... μετ' οὐ πολὺ καὶ τὴν οἰκονομίαν τῆς ἀγιωτάτης Μεγάλης Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἐμπιστευθέντι καὶ Ἀνθίμῳ τῷ μεγάλῳ καὶ θαυμαστῷ ἀνδρὶ τότε δεκάνῳ ὄντι ἐν ὀρδίνῳ τοῦ θεοῦ παλατίου, ἔπειτα δὲ διακόνῳ γεγονότι, λοιπὸν δὲ καὶ πρεσβυτέρῳ, τῷ καὶ κατακοσμήσαντι μετὰ τὴν μετάστασιν τῶν προειρημένων καὶ φαιδρύναντι ἐν ταῖς ὑμνωδίαις διὰ χορῶν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν τὰς αὐτὰς παννυχίδας αἷς προσήδρυσεν ὁ μακάριος Αὐξέντιος»⁶.

Ἀνάλογες μαρτυρίες περιέχονται διάσπαρτες καὶ στὰ πατερικὰ κείμενα, οἱ ὁποῖες, ὅταν ἐξαντλητικὰ ἀνθολογηθοῦν, θὰ σχηματίσουν ἀρκετὰ ἐμφανῶς τὸ πᾶζλ γιὰ τὴν ἔκταση τῆς συμμετοχῆς τῶν γυναικῶν στὴν ψαλμωδία, καθὼς καὶ γιὰ τὴ στάση τῶν πατέρων ἀπέναντι σὲ αὐτὴ τὴν πράξη. Ἐνδεικτικὰ καὶ μόνον παρατίθενται ἐδῶ οἱ ἐξῆς μαρτυρίες:

Ὁ ἱ. Χρυσόστομος ἀναφέρει: «Τοσαύτη τῆς Ἐκκλησίας ἡ εὐγένεια ... οὐδ' αὖ ἀνήρ μὲν παρρησιάζεται, γυνὴ δὲ καὶ σιγᾶ καὶ ἄφωνος ἔστηκεν· ἀλλὰ πάντες ἐν τῇ αὐτῇ τιμῇ καὶ φωνῇ μιᾶ ἐκ διαφόρων γλωττῶν πρὸς τὸν

---

5. PG 114, 1388D.

6. PG 114, 1380BC.

τῆς οἰκουμένης ἀναπέμπεται Δημιουργόν»⁷. Ὁ ἴδιος ὁ πατέρας δίνει τὴν πληροφορία ὅτι ἔψαλλαν καὶ χοροὶ γυναικῶν κατὰ τὶς λιτανεῖες πρὸς τὰ εὐκτήρια μαρτύρων καὶ ἁγίων τὴν ἡμέρα τῆς μνήμης τους⁸. Ἐπίσης ὁ ἅγιος Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων ὑποστηρίζει τὴν ψαλμωδία ἀπὸ γυναῖκες, ἰδίως τῶν Ψαλμῶν, τοὺς ὁποίους θεωρεῖ ἰδιαζόντως ὠφέλιμους γιὰ τοὺς πιστοὺς, ἐπισημαίνοντας ἐν προκειμένῳ ὅτι ἡ παραίνεση τοῦ ἀπ. Παύλου (Α' Κορ. 14, 34), οἱ γυναῖκες νὰ σιωποῦν κατὰ τὴν ὥρα τῶν συνάξεων δὲν ἀναφέρεται στὴν ψαλμωδία⁹.

Ἡ ἀνοχή τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου στὸ θέμα τῆς ψαλμωδίας ἀπὸ γυναῖκες ἐδράζεται στὴ βιβλικὴ διδασκαλία περὶ τῆς ἰσότητος τῶν φύλων, ἰδίως στὸ κλασσικὸ χωρίο τοῦ ἀπ. Παύλου: «οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ» (Γαλ. 3, 28). Αὐτὴ ἡ ἐπαναστατικὴ, ἰδίως γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἀποστολικὴ θέση, ποὺ ἀσφαλῶς ἐξύψωσε τὴ γυναῖκα, δὲν φαίνεται νὰ ὑπερίσχυε στίς περιπτώσεις ποὺ ἡ ψαλμωδία ἀπὸ πλευρᾶς τῶν γυναικῶν ἦταν αἰτία ἀταξίας ἢ σκανδαλισμοῦ. Ἐτσι ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης συμμερίζεται τὴν τότε ἐκκλησιαστικὴ πράξη οἱ γυναῖκες νὰ ψάλλουν «συνετῶς», μέμφεται ὁμως παράλληλα τὶς ἀρνητικὲς συνέπειες ποὺ προκύπτουν, ὅταν αὐτὴ δὲν στοιχεῖ στὸ ὀφειλόμενο ἐκκλησιαστικὸ ἦθος. «Τὰς ἐν ἐκκλησίαις φλυαρίας καταπαῦσαι βουλόμενοι οἱ τοῦ Κυρίου ἀπόστολοι καὶ τῆς ἡμῶν παιδευταὶ καταστάσεως, ψάλλειν ἐν αὐταῖς τὰς γυναῖκας συνετῶς συνεχώρησαν. Ἄλλ' ὡς πάντα εἰς τὸναντίον ἐτράπη τὰ θεοφόρα διδάγματα· καὶ τοῦτο

---

7. Ὁμιλία 4 παραινετικὴ λεχθεῖσα ἐν τῷ ναῶ τῆς ἁγίας Ἀναστασίας πρὸς τοὺς ἀπολειφθέντας ..., PG 63, 487.

8. Βλ. σχετικὰ στὸ W. MAYER καὶ P. ALLEN, *John Chrysostom*, Νέα Ὑόρκη 2000, σσ. 85-92 καὶ SUSAN ASHBROOK-HARVEY, *Performance as exegesis. Women's liturgical Choirs in Syriac tradition*, στὸ *Inquiries into eastern christian worship. Selected papers of the Second International Congress of the Society of the Oriental Liturgy, Rome 17-21, September 2008*, ed. by B. GROEN, ST. HAWKES-TEEPLES, ST. ALEXOPOULOS, Peeters, Leuven, Paris, Walpole MA 2012, σσ. 52-53.

9. Βλ. στοῦ J. MCKINNON, *Music in Early Christian Literature*, Cambridge 1987, σσ. 126-127.

εις ἔκλυσιν καὶ ἁμαρτίας ὑπόθεσιν τοῖς πλείοσι γέγονε. Καὶ κατάνυξιν μὲν ἐκ τῶν θείων ὕμνων οὐχ ὑπομένουσι τῇ δὲ τοῦ μέλους ἡδύτητι εἰς ἐρεθισμὸν παθημάτων χρώμενοι, οὐδὲν αὐτὴν πλέον τῶν ἐπὶ τῆς σκηνῆς ἁσμάτων λογίζονται. Χρή, τοίνυν, εἰ μέλλομεν τὸ τῷ Θεῷ ἀρέσκειν ζητεῖν, καὶ τὸ κοινῇ συμφέρον ποιεῖν, παύειν ταύτας καὶ τῆς ἐν ἐκκλησίαις ᾠδῆς καὶ τῆς ἐν πόλει μονῆς, ὡς χριστοκαπήλους καὶ τὸ θεῖον χάρισμα μισθὸν ἀπωλείας ἐργαζομένας»¹⁰.

Ἡ ἀντίρρηση τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτη σχετιζόταν ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν ἠθικὴ βλάβη, χωρὶς νὰ θέτει σὲ ὁποιοδήποτε ἐπίπεδο τὸ θέμα ἐπὶ τῆς διαφορᾶς φύλου. Ἐξάλλου οἱ «παιδευταί», δηλ. οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ πατέρες, ἐπέτρεψαν τῇ «συνετῇ» ψαλμωδία ἀπὸ τῆς γυναικείας, γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν οἱ φλυαρίες τους κατὰ τὴν ὥρα τῶν λατρευτικῶν συνάξεων. Ἦταν ἕνας δόκιμος παιδαγωγικὸς τρόπος, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς συμμετοχῆς στὰ ψαλλόμενα ἔδινε τὴ δυνατότητα περισυλλογῆς τοῦ νοῦ καὶ κατ' ἐπέκταση κατανοήσεως τῶν λειτουργικῶν κειμένων.

Τὰ πράγματα ἦταν ἀκόμα πιὸ ἀνεκτικὰ στὴν περίπτωση ποὺ οἱ ψάλτριες ἀνήκαν στὴ χορεία τῶν παρθένων, δηλ. τῶν ἀφιερωμένων γυναικῶν (μοναζουσῶν καὶ μῆ), οἱ ὁποῖες δὲν ἔψαλλαν μόνον στοὺς μοναστηριακοὺς ναοὺς ἀλλὰ καὶ σὲ ἐνοριακοὺς. Συγκεκριμένα ὁ ἅγιος Ἐφραίμ ὁ Σύρος ὀργάνωσε γυναικείους χοροὺς στὴν Ἔδεσσα, τοὺς ὁποίους μάλιστα καὶ διηύθυνε¹¹. Ὡς ὑπέρμαχος τῶν δογματικῶν ἀποφάσεων τῆς Α' Οἰκουμενικῆς συνόδου, ἀπέβλεπε μὲ τὴν ψαλμωδία τῶν δογματικῶν ὕμνων, ποὺ ὁ ἴδιος συνέθεσε, νὰ ἐμπνεύσει καὶ στὶς εὐλαβεῖς ὀρθόδοξες

---

10. Ἐπιστολὴ 90 Ἰσιδώρω ἐπισκόπῳ, PG 78, 244D-245A. Βλ. σχετικὰ Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἡ γυνὴ ἐν τῇ ψαλμωδίᾳ*, Ἀθήναι 1926, σσ. 25-27 καὶ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ Χ. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, *Οἱ χοροὶ ψαλλτῶν κατὰ τὴ βυζαντινὴ παράδοση*, ἐκδίδει ὁ Γρ. Θ. ΣΤΑΘΗΣ, Ἀθήνα 2008, σσ. 184-185.

11. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σ. 185. Βλ. περισσότερα στῆς ASHBROOK-HARVEY, ὅπ.π., σ. 47 ἔξ.

γυναῖκες τὴν πίστιν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας¹². Ἡ διάκονος Πουπλία, μητέρα τοῦ πατριάρχου Ἰωάννη ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη (361-363), διατηροῦσε στὸν πατριαρχικὸ ναὸ τῆς Ἀντιόχειας χοροὺς παρθένων, τῶν ὁποίων τὴν ἐκγύμναση εἶχε ἀναλάβει. Ἐψαλλαν, μάλιστα, ἀντιμαχόμενες στὴν πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορα, ἀντιειδωλολατρικοὺς ὕμνους¹³.

Ἀσφαλῶς, ἐὰν ἡ ψαλμωδία καθίστατο ἀφορμὴ σκανδαλισμοῦ, ἰδίως τῶν μοναχῶν, ἡ προτροπὴ ἦταν νὰ ἀποφεύγεται ἡ αἰτία ποῦ γεννᾷ τὸν πειρασμό. Εἶναι χαρακτηριστικὸς, ἐν προκειμένῳ, καὶ ὁ τίτλος τοῦ 18ου λόγου τοῦ Πανδέκτη τοῦ μοναχοῦ Ἀντιόχου: «Περὶ τοῦ μὴ ἐνδεδελεχίζειν ψαλλούσαις γυναιξίν». Οἱ μοναχοὶ ὄφειλαν νὰ εἶναι ἰδιαίτερα προσεκτικοὶ στὶς ἐπαφές τους μὲ τίς μοναχές, μὴ ἐξαιρουμένης καὶ τῆς ὥρας τῆς ψαλμωδίας ἀπὸ αὐτές. «Καὶ τὸ ἐνδεδελεχίζειν ψαλλούσαις ἀσύμφορον ἡμῖν ἐστίν, βλαπτομένων ἡμῶν ταῖς αὐτῶν συντυχίαις τῶν λεγομένων μοναστριῶν. Τὸ γὰρ ἴνδαλμα τῆς ὄψεως τῶν γυναικῶν ἄρχεται κλονίζειν τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀποσπᾶν τὸν νοῦν ἀπὸ τῆς ἡσυχίας ...»¹⁴. Ὅμως αὐτὲς ἦταν παραινέσεις ποῦ εἶχαν ἄμεσους ἀποδέκτες τοὺς μοναχοὺς. Στὴν ἐνορία τὰ πράγματα ἦταν κάπως διαφορετικά.

---

12. ASHBROOK-HARVEY, σσ. 47-48.

13. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, σ. 185-186. «Ἀλλὰ γεγονώτερον τὰς συνήθεις ὕμνωδίας μετὰ τῶν παρθένων ἔψαλλεν καὶ τοὺς ψαλμοὺς ἐκείνους ἐπῆδεν, οἱ τῶν εἰδώλων τὴν ἀσθένειαν κωμφοδοῦσιν καὶ μετὰ τοῦ Δαυὶδ ἔλεγεν· Τὰ εἶδωλα τῶν ἐθνῶν ...», *Synaxarium CP*, ἔκδ. Η. DELEHAYE, Βρυξέλλες 1902, στ. 123. Βλ. καὶ *Μηνολόγιον Βασιλείου*, PG 117, 97C. Βλ. σχετικὰ Δ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΟΥ, *Μάρτυρες καὶ ὁμολογητὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουλιανοῦ*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 293.

14. PG 89, 1484B. Ἡ ΑΙΚ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ὡς λόγους περιορισμένου ἀριθμοῦ γυναικῶν ὕμνογράφων θεωρεῖ, πρῶτον, τὴν ἀπαγόρευση νὰ ἀκούγεται ἡ γυναικεία φωνὴ στὴν Ἐκκλησία (θέση ὅμως ποῦ ἀντικρούεται ἀπὸ τίς παρατιθέμενες καὶ ἐδῶ μαρτυρίες) καὶ δεύτερον, τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο μορφώσεως τῶν γυναικῶν, βλ. *Ἡ γυναίκα στὴ μέση βυζαντινὴ ἐποχὴ. Κοινωνικὰ πρότυπα καὶ καθημερινὸς βίος στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα*, Ἀθήνα 2005, σ. 208.

Οί αφιερωμένες στον Θεό γυναίκες, όπως και οι μονάζουσες, είχαν τη δυνατότητα εντός μίας καθιερωμένης τάξης να ψάλλουν κατά τις ακολουθίες και στους κοσμικούς ναούς. Τοῦτο συνάγεται ἀπὸ νομοθετικὴ ρύθμιση τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ, ὁ ὁποῖος, στὸ πλαίσιο τῆς γενικότερης φροντίδας του γιὰ τὸν κλῆρο τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, παραχώρησε ιδιαίτερα «σκηνώματα» (=κελλία) καὶ γιὰ τὶς ψάλτριες τοῦ ναοῦ: «δέδωκε δὲ καὶ τῶ κλήρῳ κελλία εἰς τὰ πέριξ αὐτῶ (ἦτοι τῶ ναῶ τῆς Ἁγίας Σοφίας) κατὰ τὴν τάξιν αὐτῶν· καὶ ταῖς ἀδούσαις σκηνώματα, δύο ἀσκητήρια»¹⁵. Ἡ ὑπαρξη γυναικῶν (παρθένων ἢ ὀρθότερα μοναζουσῶν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα) ποὺ ἔψαλλαν στὶς ακολουθίες τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ μαρτυρία ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς «ἐκλήρωσεν ἱερεῖς τε καὶ ἕως ἐσχάτου τῶν ὑπουργούντων τῶ ναῶ χιλιάδα μίαν· ἀδούσαις ρ', μεριζομένας εἰς δύο ἑβδομάδας»¹⁶.

---

15. Βλ. στῆς ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σσ. 188-189. Βλ. καὶ ΕΥ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, *Ἐκφρασις Ἁγίας Σοφίας*, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1907 (=Ἀθήναι 1983), σσ. 66-67.

16. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σ. 189. ΕΥ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, ὅπ.π., τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1909 (=Ἀθήναι 1983), σ. 152. Ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας στὸ νομοθετικὸ του ἔργο ἀναφέρεται καὶ στὶς διακόνισσες. Ὁ ΕΥ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ (Οἱ διακόνισσες στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας, *Φύλο καὶ θρησκεία. Ἡ θέση τῆς γυναίκας στὴν Ἐκκλησία*, ὅπ.π., σσ. 198-199) ἀναφέρει: «Ὅτι οἱ χειροτονημένες διακόνισσες ἀνήκαν στὸν κλῆρο, μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴν νομοθεσίαν τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Ὁ Ἰουστινιανὸς Κῶδιξ ὀμιλεῖ γιὰ αὐτὲς σὲ νομοθετικὲς διατάξεις, οἱ ὁποῖες ἔχουν τίτλον “Περὶ ἐπισκόπων καὶ κληρικῶν” (“De episcopis et clericis”). Ἡ 6η “Νεαρά” τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἔχει τὸν χαρακτηριστικὸν καὶ ἀποκαλυπτικὸν τίτλον “Περὶ τοῦ πῶς δεῖ χειροτονεῖσθαι τοὺς ἐπισκόπους καὶ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους ἄρρενες καὶ θηλείας”. Ἡ 3η Ἰουστινιάνεια “Νεαρά”, ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν “Περὶ τοῦ ὀρισμένον εἶναι τὸν ἀριθμὸν τῶν κληρικῶν τῆς ἀγιωτάτης μεγάλης Ἐκκλησίας τῆς πανευδαίμονος πόλεως”, ὀρίζει ὅτι στὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας πρέπει νὰ ὑπηρετοῦν 60 ἱερεῖς, 100 διάκονοι, 40 διακόνισσες (“διακόνους δὲ ἄρρενας ἑκατὸν καὶ τεσσαράκοντα θηλείας”) ... Τὸ *Σύνταγμα* κανόνων τοῦ ἱεροῦ Φωτίου ἀναφέρει ὅτι καὶ κάποια “Νεαρά” τοῦ Ἡρακλείου (610-641) τάσσει τὶς διακόνισσες στὸν ἱερὸν κλῆρον καὶ ἐπαναλαμβάνει, ὅτι στὴν Ἁγίαν Σοφίαν πρέπει νὰ ὑπηρετοῦν 40 διακόνισσες».

Ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας μὲ τὴ Νεαρά 59 (11ης Νοεμβρίου 537) ὄρισε τὰ «ἀσκητήρια», πού συγκροτοῦνταν ἐξ ὀκτώ τουλάχιστον «ἀσκητριῶν ἢ κανονικῶν ... ἡγουμένων τῆς κλίνης καὶ ψαλλουσῶν»¹⁷, νὰ λαμβάνουν ἐνεργὸ ρόλο στὴν τελετὴ τῆς κηδείας ὑπὸ τὴν εὐθύνη τῶν οἰκονόμων καὶ ἐκδίκων τοῦ ναοῦ. Γενικότερα τὰ «ἀσκητήρια»¹⁸ (μικρὲς ὁμάδες ἀφιερωμένων στὸν Θεὸ προσώπων), σύμφωνα μὲ τὸ Τυπικὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, εἶχαν ἐνεργὸ διακονία στὴν τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν, μεριζομένης τῆς διακονίας σὲ ἐβδομάδες («ἐβδομαδάρου»).

Ἀργότερα ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς (1081-1118), ὅπως ἀναφέρει ἡ κόρη του Ἄννα, ἔκτισε ναὸ πρὸς τιμὴν τοῦ ἀπ. Παύλου καὶ ὀρφανοτροφεῖο στὴ Δάμαλιν (στὴν ἀσιατικὴ μεριὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως) καὶ κατὰ τὴ συνήθη πράξη, τὴν ὁποία ἐπιτάσσουν καὶ τὰ νομοθετικὰ κείμενα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὄρισε στὸν ναὸ νὰ ψάλλουν καὶ γυναῖκες: «Τῷ δὲ ναῷ τοῦ μεγαλοκήρυκος Παύλου κληρὸς μέγας κατέλεκτο καὶ πολὺς καὶ φώτων δαψίλεια· καὶ παραγενόμενος εἰς τουτονὶ τὸν νεῶν ἴδοις ἂν χοροὺς ἐκατέρωθεν ἀντάδοντας· κατέταξε γὰρ τῷ τῶν ἀποστόλων νεῷ ἄδοντας καὶ ἀδούσας, κατὰ τὸν Σολομῶντα· ἐπιμελὲς γὰρ καὶ τὸ τῶν διακονιστῶν πεποίηκεν ἔργον»¹⁹.

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου νὰ ψάλλουν ἀντιφωνικὰ σὲ χοροὺς ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἐδράζεται σὲ μακροαίωνα πράξη τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἐπιμαρτυρεῖται καὶ κατοχυρώνεται ἀπὸ τοὺς πατέρες. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ρύθμιση πού ἀναφέρει ἡ Ἄννα Κομνηνὴ κατὰ τὸ περιεχόμενον συμφωνεῖ μὲ τὸν τρόπο ψαλμωδίας πού περιγράφεται στὸν *Βίο* τῆς ἀγίας Μακρίνας (BHG 1012) (+ 379, μνήμη 19 Ἰουλίου). Στὴν κηδεία της, ὁ ἀδελφός της Γρηγόριος Νύσσης: «διαστήσας κατὰ γένος τὸν

---

17. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σ. 189. Βλ. καὶ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, ὅπ.π., σ. 152.

18. Γιὰ τὰ Ἀσκητήρια καὶ τὸν ρόλο τους στὴν ψαλμωδία, βλ. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σ. 189 ἔξ.

19. *Ἀλεξιάς*, σ. 231. Βλ. καὶ ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σ. 190.

συρρεέντα λαὸν καὶ τὸ ἐν γυναιξὶ πλῆθος τῶ τῶν παρθένων συγκαταμίξας χορῶ, τῶν δὲ τῶν ἀνδρῶν δῆμον τῶ τῶν μοναζόντων τάγματι, μίαν ἐξ ἑκατέρωθεν εὐρυθμόν τε καὶ ἑναρμόνιον, καθάπερ ἐν χοροστασίᾳ τὴν ψαλμωδίαν γίνεσθαι»²⁰.

Ἡ μνημονευόμενη ἀπὸ τῆς παραπάνω πηγῆς πράξις εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἦταν ἡ κυριαρχοῦσα στὶς περιπτώσεις τῶν λεγομένων διπλῶν μοναστηρίων (βλ. κανόνα 20 Ζ' Οἰκουμενικῆς), στὰ ὁποῖα διαβιούσαν, ὑπὸ τὴν αὐτὴν οὐσιαστικὰ στέγη, μοναχοὶ καὶ μοναχές, κατὰ τὸ πλεῖστον συγγενεῖς.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι ἡ ψαλμωδία ἀπὸ ἀφιερωμένες γυναῖκες ἦταν ἐξίσου ἀποδεκτὴ τόσο στὴ μοναστηριακὴ λατρεία ὅσο καὶ στὴν ἐνοριακὴ, καὶ ἐτελεῖτο εἴτε συναφῶς μὲ χοροὺς ἀνδρῶν εἴτε χωρὶς αὐτούς. Τοῦτο μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν πολὺ χαρακτηριστικὴ πληροφορία ποὺ ὑπάρχει στὸν *Τιμαρίωνα* (12ος αἰ.), σχετικὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ χοροῦ «ὁσίων γυναικῶν καὶ μοναζουσῶν» κατὰ τὴν ἑορτὴ τῆς μνήμης τοῦ πολιούχου τῆς Θεσσαλονίκης ἀγίου Δημητρίου, ἡ ὁποία ἐτελεῖτο μὲ ξεχωριστὴ λαμπρότητα. «Τότε γοῦν τῶν κατὰ τὴν ἑορτὴν μᾶλλον ἠκριβωμένων –οἷα τούτους σχόντων τοὺς θεωρούς–, ψαλμωδία θειοτέρα τις ἐξηκούετο, ῥυθμῶ καὶ τάξει καὶ ἀμοιβῇ ἐντέχνῳ ποικιλλομένη πρὸς τὸ χαριέστερον· ἦν δὲ οὐκ ἀνδρῶν μόνον ὕμνος ἀναπεμπόμενος, ἀλλὰ δὴ καὶ γυναῖκες ὅσαι καὶ μονάζουσαι περὶ τὸ πτερύγιον ἐώνυμά που τοῦ ἱεροῦ, πρὸς δύο χοροὺς ἀντιφώνους διαιρεθεῖσαι καὶ αὐταὶ τὸ ὄσιον ἀπεδίδουν τῶ μάρτυρι»²¹.

---

20. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Μητρικόν*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1990, σ. 274. Περὶ αὐτοῦ βλ. καὶ ΑΘ. ΒΟΥΡΛΗ, *Θέματα ἱεραῶν ψαλμωδίας*, τεύχ. Α', Ἀθῆναι 2000, σ. 66.

21. *Τιμαρίων* 55, 59. Βλ. σχετικὰ καὶ ASHBROOK-HARVEY, ὅπ.π., σ. 53.

Στή βυζαντινή λειτουργική πράξη, που χαρακτηρίζεται τουλάχιστον μέχρι τον 11ο αιώνα για πλουραλισμό, ή ψαλμωδία από γυναίκες δεν φαίνεται να προσέκρουε στον προσδοκώμενο σεβασμό προς τη λειτουργική τάξη.

* * *

Οί ψάλτες ανήκουν στην τάξη του κατώτερου κλήρου, ο οποίος εντάσσεται στην ιερωσύνη με χειροθεσία από τον επίσκοπο εκτός του ι. βήματος. Οί ι. κανόνες προβλέπουν περί αυτών ιδιαίτερες και αυστηρότερες σε σχέση με τους λαϊκούς διατάξεις. Π.χ. ο 14ος κανόνας της Δ' Οικουμενικής επιτάσσει τη μη σύναψη μικτού γάμου από τους αναγνώστες και τους ψάλτες²². Όσοι ήταν ήδη έτσι νυμφευμένοι όφειλαν να προσάγουν τα παιδιά τους στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Ο ιερατικός χαρακτήρας των ψαλτών όμως δεν συνιστούσε κώλυμα γάμου και επομένως ήταν δυνατή η σύναψή του και μετά τη χειροθεσία.

Η πιστότητα στην κανονική τάξη επέβαλλε να μην ψάλλουν κατά τις ακολουθίες πρόσωπα που δεν είχαν λάβει προηγουμένως τη σχετική χειροθεσία. Είναι χαρακτηριστική η άρνηση του άββα Νείλου (τέλος 6ου/άρχες 7ου αι.) να ψάλλει «τά τροπάρια», κατά την άγρυπνία του Σαββάτου προς Κυριακή που τελούσε στο κελλί του στην κορυφή του Σινᾶ, λέγοντας στους επισκέπτες του, Ιωάννη Μόσχο και Σωφρόνιο (τόν μετέπειτα πατριάρχη Ιεροσολύμων), ότι τα τροπάρια ψάλλονται ή διαβάζονται μόνο από τους ψάλτες ή τους ιερείς που έχουν τη χειροθεσία ή τη χειροτονία. Αντίθετα «οί χειροτονίαν μη ἔχοντες (μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται και οί μοναχοί) και υπό ιερέων μη προτρεπόμενοι και ἐν ἐκκλησίᾳ ἢ ἐν κελλίῳ εἰς τὰ ψαλτικά προβάλλονται, πᾶσι τοῖς εὖ φρονούσι γνωστὸν ὑπάρχει ὅτι ἑαυτοὺς χειροτονοῦσι, μᾶλλον δὲ ὑπὸ τῆς

---

22. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Οί μικτοὶ γάμοι κατὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 62-64 (1980-1982) 115-127, ἐδῶ σ. 117 [= *Kanon*, VI (1983) 92-101 στὰ γερμανικά].

κενοδοξίας και ύπερηφανίας και οϊήσεως χειροτονοῦνται, και πρὸς μὲν τὰ λυσιτελῆ και συμφέροντα ἀμβλυωποῦσι και τυφλώττουσι, πρὸς δὲ τὰ μὴ ὠφελοῦντα ἀλλὰ και λίαν βλάπτοντα εὐτολμοι και εὐχερεῖς ὀξύρροποι εὐρίσκονται»²³.

Ἡ ἀντίθεση πρὸς τὴν παραβίαση τῆς κανονικότητος, πού ἐνίοτε ὀξύρροπως και ἀυθαιρέτως ἐκδηλωνόταν ἀκόμα και ἀπὸ μοναχοῦς πού περιφρονοῦσαν τὴν τάξη, δὲν ἦταν τόσο ἰσχυρή γιὰ νὰ περιφρουρήσει τὴν ἱερατικὴ ἰδιότητα τῶν ψαλτῶν. Ἐτσι σιγὰ-σιγὰ αὐτὴ στὴν πραγματικότητα λησμονήθηκε, ὅπως και τῶν ὑπολοίπων κατώτερων κληρικῶν (πλὴν ἴσως τοῦ ὑποδιακόνου, ὁ ὁποῖος μέχρι και τὶς μέρες μας στὴν ἑλληνικὴ ὀρθοδοξία χειροθετεῖται ἔστω και τυπικά, ὡς μία ἀναγκαία βαθμίδα πρὶν ἀπὸ τὴ χειροτονία τοῦ διακόνου).

Ἐφόσον ἡ κανονικὴ τάξη ἐπιτάσσει τὴ χειροθεσία τῶν ψαλτῶν, τότε ποιά μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ σχέση τῆς γυναίκα μὲ ἓνα βαθμὸ ἱερωσύνης, ἔστω και κατώτερο; Θὰ μπορούσε ἡ Ἐκκλησία νὰ χειροθετήσῃ ἢ νὰ χειροτονήσῃ γυναίκα, μὲ τὸ δεδομένο μάλιστα ὅτι ὑπάρχει κανονικὴ ἀπαγόρευση εἰσόδου τῶν γυναικῶν ἐντὸς τοῦ θυσιαστηρίου (βλ. κανόνα 44 Λαοδικείας, πρβλ. και 69 τῆς Πενθέκτης, ὁ ὁποῖος ἐπεκτείνει τὴν ἀπαγόρευση σὲ ὅλους τοὺς λαϊκοὺς);

---

23. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Τὸ γεροντικὸν τοῦ Σινᾶ*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 462. Τὸ κείμενο τοῦ *Λειμωναρίου* καταχωρίζεται στὸν 29ο λόγο τῶν *Ἑρμηνειῶν τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου* τοῦ Νίκωνος Μαυροεῖτη. Δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὴν AUGUSTA LONGO, *Il testo intergrale della «Narrazione degli Abati Giovanni e Sofronio» attraverso le «Ἑρμηνεῖαι» di Nicone*, *Revista di Studi Byzantini e Neoellenici*, t. 1/2 (1965-1966) 223-267. Γιὰ τὰ λειτουργικὰ στοιχεῖα τῆς *Διηγήσεως* περὶ τοῦ ἀββᾶ Νείλου βλ. R. F. TAFT, *The "βηματίκιον" in the 6/7th C. Narration of the Abbots John and Sophronius (BHG NA 1438w)*. An exercise in Comparative Liturgy, στὸ *Crossroad of Cultures. Studies in Liturgy and Patristics in Honor of Gabriele Winkler*, ἐκδ. H.-J. FEULNER, ELENA VELKOVSKA και R. F. TAFT [OCA, 260], Ρώμη 2000, σσ. 675-692. Πρβλ. και *Ἀπόκρισιν 1* τοῦ Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως πρὸς μοναχοὺς ἔξω τῆς πόλεως ἀσκουμένους, Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν θείων και ἱερῶν κανόνων*, τ. Δ', σσ. 417-418.

Ὅτι σήμερα ἀντιλαμβανόμεθα ὡς παγιωμένη πράξη δὲν σημαίνει ὅτι αὐτὴ ἴσχυε καὶ παλαιότερα. Ἡ λειτουργικὴ τάξη ὑπαγόταν στοὺς νόμους τῆς ρευστότητος, δεχόμενη τις ἐπιρροές τῶν ποικίλων τοπικῶν παραδόσεων, ὡς ἂν τὴν κοίτη ἐνὸς εὐρύχωρου ποταμοῦ ποὺ δέχεται τὴ ροὴ τῶν ὑδάτων ἀπὸ ἑκατέρωθεν παραποτάμους. Ἡ Ἐκκλησία ἀποδεχόταν τὴν ἐξέλιξη ἢ τὴν ποικιλία τῆς λειτουργικῆς πράξεως, ἐφόσον δὲν προσβαλλόταν ἢ ἀπρόσκοπτη δοξολογία τοῦ Θεοῦ. Ὑψωνε ὅμως τείχη καὶ ἔθετε ἀσύστηρους κανόνες στὴν ἀντίθετη περίπτωση. Ἡ διεύρυνση ἢ ἡ συστολὴ τῆς ποικιλίας τῶν λειτουργικῶν πράξεων καθὼς καὶ ὁ ἔλεγχος αὐτῶν παρατηρεῖται καὶ στὸ θέμα τῆς χειροτονίας τῶν γυναικῶν (διακονισσῶν).

Ὅπως εἶναι ἀπὸ πολλὰς πηγές γνωστόν, οἱ διακόνισσες χειροτονοῦνταν ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ διάκονοι. Ἡ ὑποψήφια στεκόταν στὴ σολέα πρὸ τῶν ἀγίων θυρῶν σκεπασμένη μὲ μαφόριο. Ἀπὸ τὴ σολέα προσαγόταν στὴν Ἁγία Τράπεζα, ὅπου ὁ ἐπίσκοπος τὴ χειροτονοῦσε μὲ ἐπίθεση τῶν χειρῶν, ἀπαγγέλλοντας ὄχι μίαν εὐχή, ὅπως στὶς χειροθεσίες τῶν κατωτέρων κληρικῶν, ἀλλὰ δύο εὐχές, ποὺ συνιστᾶ γνῶρισμα τῶν χειροτονιῶν τῶν ἀνωτέρων κληρικῶν. Κατὰ τὴ χειροτονία ὁ ἐπίσκοπος, ἔχοντας τὰ χέρια ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς διακόνισσης, ἐκφωνοῦσε «*Ἡ θεία χάρις ἢ τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα ...*», ἐπίσης γνῶρισμα τῆς τάξεως τῶν χειροτονιῶν τῶν ἀνωτέρων κληρικῶν. Ἡ διακόνισσα περιεβάλλετο, ὅπως καὶ ὁ διάκονος, τὸ διακονικὸ ὠράριο, φέρουσα ὅμως τοῦτο «*ὑποκάτωθεν τοῦ μαφορίου*», μὲ τις δύο ἄκρες αὐτοῦ μπροστά. Κατὰ τὴν ὥρα τῆς θ. κοινωνίας, ἡ διακόνισσα κοινωνεῖ, ὅπως ὁ διάκονος, παίρνοντας τὸ ἅγιο

ποτήριο ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἀρχιερέα, ἀλλὰ «οὐδενὶ μεταδίδωσι» τὴ θ. κοινωνία, ἀλλὰ «ἐπιτίθησι αὐτὸ (τὸ ποτήριον) τῇ ἀγίᾳ τραπέζῃ»²⁴.

Ὁ μοναχὸς Νίκων τοῦ Μαύρου Ὁρους (± 1025-ἀρχὲς 12ου αἰ.) ἀναφέρει κανονικὴ διάταξη ποὺ προστέθηκε στὴν ὕλη νομοκάνονα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ διακόνισσες εἰσέρχονταν ἐντὸς τοῦ ἰ. βήματος καὶ στὴ συνέχεια λάμβαναν τὸ ἅγιο ποτήριον γιὰ νὰ κοινωνήσουν τὶς γυναῖκες²⁵.

---

24. ΕΥΑΓ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Ὁ θεσμὸς τῶν διακονισσῶν κατὰ τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν καὶ τὸν ἅγιον Νεκτᾶριον, Ὁ γυναικεῖος μοναχισμὸς καὶ ὁ ἅγιος Νεκτᾶριος. Πρακτικὰ διορθοδόξου μοναστικοῦ συνεδρίου ἐπὶ τῇ ἑκατονπεντηκονταετηρίδι (1846-1996) ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ ἁγίου Νεκταρίου (Αἴγινα 9-11 Σεπτεμβρίου 1996), Ἀθήναι 1998, σ. 222-223. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἡ «χειροτονία» ἢ «χειροθεσία» τῶν διακονισσῶν, Ἀθήναι 1954, ὅπου καὶ περισσότερα στοιχεῖα περὶ τοῦ θεσμοῦ. Ἡ τάξη χειροτονία τῶν διακονισσῶν καταγράφεται στὶς ἔντυπες καὶ χειρόγραφες πηγές: π.χ. βλ. τὰ χφφ Βαρβερινὸ 336, Σινᾶ 956, Parisinus 213, Ξενοφῶντος Ἁγίου Ὁρους 163. Βλ. καὶ R. F. TAFT, *Women at Church in Byzantium. Where, When – and Why?*, *DOP* 52 (1998) 64 ἔξ.

25. «Ὅτι περὶ τοῦ μὴ εἰσέρχεσθαι γυναῖκας ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ πλείονα νομοκάνονα ἐνέτυχα, ἐνθεσμα καὶ ἀρχαῖα καὶ νέα, καὶ οὐδαμοῦ εὔρηται παρὰ τὸν θεῖον κανόνα, ὃν προεγράψαμεν τῆς ἐν Λαοδικεῖᾳ ἀγίας συνόδου ... Ἀλλὰ ἤρξα μικρὸν βιβλίον καινούργην ἔχον προσθήκην ταύτην καὶ λέγον οὕτως· Ὅτι οὐ δεῖ γυναῖκας ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ εἰσέρχεσθαι παρ' ἐκτὸς τῶν κανονικῶν. Περὶ δὲ τὰς διακόνους ἔγραψεν εἰς αὐτό, ὅτι νὰ ἐνεργοῦν εἰς τινὰ τὰ τῶν διακόνων καὶ νὰ κοινωνοῦν τὰς γυναῖκας. Εἶδες πῶς πλανῶνται τινὲς ἀπὸ τὰς διεφθαρμένας βίβλους μὴ φιλοπονοῦντες τὰς ἐνθέσους καὶ ἀληθινὰς καὶ ἐκ Θεοῦ διὰ τῶν ἁγίων πατέρων διδασκομένας βίβλους καὶ ἐκδιδόμενας;». Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀββᾶν Ἰωάννην περὶ κοινωνίας ἐπισκόπων ἔξω ὄντων τῶν ἑαυτῶν θρόνων, χφ Σινᾶ 436 (441), φ. 175α. Στὸ κείμενο τοῦ Νίκωνος καταγράφεται ἢ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη πράξη σὲ αὐτὴ τῆς ἐποχῆς του, ἢ ὁποία δὲν γνώριζε πλέον τὴν εἴσοδο τῶν διακονισσῶν στὸ θυσιαστήριον. Γιὰ τὸν τρόπο μετάδοσης τῆς θ. εὐχαριστίας βλ. τὴν ἐξαντλητικὴ μελέτη τοῦ R. F. TAFT, *A history of the Liturgy of st. Chrysostom. Volum VI, The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites*, Ρώμη 2008, σ. 80 ἔξ. Γιὰ τὰ κανονικὰ ζητήματα τῆς θ. εὐχαριστίας βλ. ΧΡΥΣ. ΝΑΣΣΗ, *Ἡ τελεσιουργία τοῦ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας*, Θεσσαλονίκη 2007. Κατὰ τὴν ἐπιταγὴ τοῦ κανόνα 18 τῆς Α' Οἰκουμενικῆς, οἱ διάκονοι δὲν θὰ πρέπει νὰ κοινωνοῦν πρὶν ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους ἢ τοὺς πρεσβυτέρους, ἀλλὰ ἀντίθετα κοινωνοῦν, προσφερομένων σὲ αὐτοὺς τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους ἢ τοὺς πρεσβυτέρους, βλ. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., τ. Β', σ. 154-158.

Όμως στη λειτουργική πράξη τῶν βυζαντινῶν οἱ διακόνισσες δὲν ἦταν οἱ μόνες ποὺ κοινωνοῦσαν ἐντὸς τοῦ βήματος. Ἡ δυνατότητα παρείχετο καὶ στὶς αὐτοκράτειρες, οἱ ὁποῖες σὲ κάποιες περιπτώσεις κοινωνοῦσαν ὅπως καὶ οἱ αὐτοκράτορες ἐντὸς τοῦ ἰ. βήματος. Ἐνδεικτικὰ ἡ αὐγούστα ἁγία Πουλχερία (399-453) (μνήμη 17 Φεβρουαρίου) ζήτησε ἀπὸ τὸν πατριάρχη Σισίννιο Α' (426-427) νὰ μετέχει στὴ θ. εὐχαριστία κατὰ τὴν ἑορτὴ τοῦ πάσχα ἐντὸς τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ἐξασφάλισε τὴ δυνατότητα. Ὅμως ὁ διάδοχός του Νεστόριος (428-431) τὴν ἐμπόδισε νὰ κοινωνεῖ ἔτσι. Ἡ αὐγούστα τότε προσπάθησε νὰ στηρίξει θεολογικὰ τὸ αἴτημά της, λέγοντας ὅτι αὐτὴ, ὡς αὐγούστα, εἶναι τύπος τῆς Θεοτόκου, ποὺ ἦταν ἡ μοναδικὴ γυναίκα ποὺ εἰσῆλθε στὰ Ἅγια τῶν ἁγίων²⁶, ὅπως καὶ ὁ αὐτοκράτορας εἶναι τύπος τοῦ βασιλέως Χριστοῦ.

Αὐτὴ ἡ τάξη, οἱ διακόνισσες νὰ ἔχουν τὸ ρόλο ποὺ περιγράψαμε παραπάνω, ἴσχυε γιὰ πολλοὺς αἰῶνες. Τὸ «τάγμα» τῶν διακονισσῶν τίμησαν ἐξέχουσες μορφές ἁγίων γυναικῶν, ὅπως π.χ. ἡ Ὀλυμπιάδα (4ος-5ος αἰ., μνήμη 25 Ἰουλίου), ἡ Δομνίκη (5ος αἰ., μνήμη 8 Ἰανουαρίου), ἡ Εἰρήνη Χρυσοβαλάντου (9ος-10ος αἰ., μνήμη 28 Ἰουλίου) κ.ἄλ.

Οἱ διακόνισσες ἀρχικὰ εἶχαν τὴν ὑποχρέωση νὰ βοηθοῦν στὶς βαπτίσεις τῶν ἐνηλίκων γυναικῶν, στὴν πορεία ὅμως τοῦ χρόνου, ιδίως μετὰ τὴν εἰσαγωγή τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ, περιορίσθηκε τὸ εὖρος τῶν καθηκόντων τους, κατὰ συνέπεια καὶ ἡ ἀριθμητικὴ τους παρουσία στὴν ἐνοριακὴ λειτουργικὴ ζωὴ. Ἐτσι πλέον ὁ θεσμὸς ἀπαντᾶται κυρίως στὸν μοναχισμό, μὲ τὴν ἡγουμένη νὰ λαμβάνει σχεδὸν πάντοτε τὴ χειροτονία τῆς διακόνισσας. Ἀναφέρω δύο-τρία χαρακτηριστικὰ χωρία ἀπὸ ἀγιολογικὲς πηγές.

Ὁ Νεκτᾶριος Κωνσταντινουπόλεως «τὸ ἱερατικὸν σχῆμα τῆς ἐν Χριστῷ διακονίας δίδωσιν αὐτῇ (τῇ ὁσίᾳ Δομνίκη), προεστῶσαν

---

26. R. E. TAFT, *Women at Church in Byzantium, Where, When-and why?*, ὅπ.π., σ. 70 ἑξ.

καταστήσας αὐτὴν πασῶν τῶν προσερχομένων ψυχῶν σώζεσθαι διὰ τῆς ἐν τῇ μονῇ»²⁷ διαβιώσεως. Ἀνάλογη πράξι ἀναφέρεται καὶ στὸν Βίο τῆς ὁσίας Εἰρήνης Χρυσοβαλάντου (BHG 952): «Εὐθύς οὖν μηδὲν μελλήσας ὁ πατριάρχης (Μεθόδιος Κωνσταντινουπόλεως) ἀναστὰς τοῦ θρόνου καὶ θυμιατήριον αἰτήσας βαλὼν τε θυμίαμα καὶ τὸν Θεὸν εὐλογήσας ὑμνωδίας τε προσφόρου πρῶτος ἀρξάμενος, διάκονον τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας πρῶτον χειροτονεῖ τὴν Εἰρήνην –ἤδη γὰρ τῷ ἐν αὐτῷ πνεύματι τὴν αὐτῆς καθαρότητα– καὶ μετὰ τοῦτο καὶ τὴν τῆς ἡγουμενείας ἐπιτίθησι σφραγίδα»²⁸. Ἡ ἴδια πράξι ἐφαρμόσθη καὶ στὴ χειροτονία τῆς πολὺ γνωστῆς διακόνου καὶ ἡγουμένης ὁσίας Ὀλυμπιάδος, καθὼς καὶ σὲ αὐτὴ τῆς διαδόχου τῆς στὴν ἡγουμενία Ἐλισανθίας: «Προχειρίζεται μετὰ τὴν τελευτὴν τῆς ὁσίας ἡγουμένη τῆς ἁγίας ἐκείνης τοῦ Χριστοῦ ποιμένης ἢ ... θεοφιλεστάτη Ἐλισανθία ἢ διάκονος, ἢ αὐτῆς συγγενίς, ἀπαράλλακτον πάντα τὸν κανόνα, ὃν παρέλαβεν ὑπὸ τῆς ὁσίας καὶ μακαρίας ἐκείνης ψυχῆς καὶ πάσας τὰς ἀρετὰς αὐτῆς βαδίσασα»²⁹.

Θὰ πρέπει ἐν προκειμένῳ συναφῶς νὰ ὑπογραμμισθεῖ ὅτι ἡ ἡγουμένη διακόνισσα εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀναδέχεται τὶς μοναχές, ἐντάσσοντάς τες διὰ τῆς κουρᾶς στὴ μοναστικὴ ἀδελφότητα. Ἡ Εὐγενία Ζούκοβα³⁰ ἔχει ἤδη ἐπισημάνει μέσα ἀπὸ τὶς ἀγιολογικὲς πηγὲς ὅτι τὸ σχῆμα τὸ ἔδιδε στὶς μοναχές ἢ ἡγουμένη, ἔπειτα ἀπὸ μία εὐχὴ ἢ ἀκολουθία ποὺ τελοῦσε ἡ ἴδια. Στὸν Βίο τῆς ἁγίας Εὐπραξίας (5ος αἰ., μνήμη 24 Ἰουλίου) (BHG 631) λέγονται π.χ. χαρακτηριστικὰ τὰ ἐξῆς: «Τῇ οὖν ἐπαύριον λαβοῦσα ἢ διάκονος τὴν Εὐπραξίαν εἰσφέρει αὐτὴν ἐν τῷ

---

27. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Μητερικόν*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1991, σ. 212.

28. Ὅπ.π., σ. 258.

29. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Μητερικόν*, τ. Α', σ. 336.

30. *Γέννηση καὶ ἐξέλιξη τῆς ἀκολουθίας τοῦ μοναχικοῦ σχήματος κατὰ τοὺς Δ'-Ζ' αἰῶνες βάσει ἀγιολογικῶν πηγῶν*, Ἀθήνα 2010, σελ. 109 ἔξ.

εὐκτηρίῳ καὶ εὐξαμένη αὐτὴ περιέβαλεν αὐτῇ τὸ μοναχικὸν σχῆμα»³¹. Στὸν *Βίο* τῆς ὁσίας Ματρῶνας (5ος-6ος αἰ., μνήμη 9 Νοεμβρίου) (*BHG* 1221) ἀναφέρεται ὅτι ἡ ὁσία ἔλαβε τὸ σχῆμα ἀπὸ τὸν Βασιανὸ σὲ μία τάξη ἀκολουθίας ποὺ ὁ ἴδιος καθόρισε. Στὴ συνέχεια τὸ ἴδιο ἐφήρμοξε καὶ ἡ ἴδια στὸ μοναστήρι της. «... ὃν γὰρ τρόπον ἀποταξαμένη ἡ ὁσιωτάτη Ματρῶνα ἠξιώθη λαβεῖν παρὰ τοῦ ἁγίου γέροντος τὸ τοῦ μονάζοντος σχῆμα, τῷ αὐτῷ τρόπῳ καὶ αὐτῇ ταῖς προσιούσαις αὐτῇ ἔχειν παρέχουσα ...»³². «... καὶ ὥσπερ ὁ ὁσιώτατος Βασιανὸς μετὰ πολὺν χρόνον καὶ μετὰ πολλῆς τῆς δοκιμασίας ἐπετίθει χεῖρα οἷς ἐπετίθει, οὕτως καὶ ἡ μακαρία Ματρῶνα, εἰ μὴ τὸν χρόνον ἐδέξατο μαρτυροῦντα τὴν προαίρεσιν τῆς προσελθούσης οὐ κατεδέχετο αὐτῇ δοῦναι σχῆμα ...»³³. Ἡ μετάδοση τοῦ σχήματος στίς περιπτώσεις αὐτές ὅμως ἦταν πράξη ποὺ δὲν εἶχε σχέση μὲ τὸ θυσιαστήριον, δηλ. δὲν γινόταν συναφῶς μὲ τὴ θ. λειτουργία, καὶ μπορούσε νὰ τελεσθεῖ ὅπουδήποτε, σὲ ἓνα μοναστήρι ἢ σὲ ἓνα σπίτι, στὴν ἔρημο ἢ στὴν πόλη, ἀπὸ μοναχὸ ἢ μοναχή.

Ἡ ἱερατικὴ ιδιότητα τῆς ἡγουμένης ὅπως καὶ τῆς διακονίσσης καὶ ἡ σύνδεσή τους μὲ τὸ θυσιαστήριον προϊόντος τοῦ χρόνου ἀτονοῦν. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ 38η ἐρώτηση τοῦ Μάρκου Ἀλεξανδρείας, ὁ ὁποῖος τὸν 12ο αἰῶνα ζητοῦσε νὰ μάθει ποιοὶ ἦταν τὸ λειτούργημα τῶν διακονισσῶν («Οἱ θεῖοι κανόνες μέμνηται διακονισσῶν· ζητοῦμεν οὖν μαθεῖν ποῖόν ἐστι τὸ τούτων λειτούργημα), γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ ὁ Θεόδωρος Βαλσαμῶν ὅτι «Πάλαι ποτὲ καὶ τάγματα τῶν διακονισσῶν τοῖς κανόσιν ἐπεγινώσκετο καὶ εἶχον καὶ αὐταὶ βαθμὸν ἐν τῷ βήματι· ἡ δὲ τῶν ἐμμήνων κάκωσις τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην ἐκ τοῦ θείου καὶ ἁγίου βήματος ἐξέωσε (ὡσὰν τότε μόνο νὰ διαπιστώθηκε αὐτὴ ἡ φυσιολογικὴ λειτουργία τοῦ γυναικείου

---

31. *Βίος ἁγίας Εὐπραξίας*, *Act. SS, Mart. II*, 1865, σ. 922.

32. *Βίος ὁσίας Ματρῶνας*, *Act. SS, Nov. III*, 1910, σ. 812D.

33. Ὁπ.π., σ. 812DE.

σώματος, πολλῶ μᾶλλον πού οἱ προγενέστεροι σχετικοὶ κανόνες καὶ νόμοι, πού ἀναφέρονται σὲ αὐτὸ τὸ γυναικεῖο «πάθος»³⁴, δὲν κάνουν ὅποιαδήποτε νύξη περὶ τῶν διακονισσῶν) παρὰ δὲ τῆ ἀγιωτάτῃ Ἐκκλησίᾳ τοῦ θρόνου τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν διακόνισσαι προχειρίζονται, μίαν μὲν μετουσίαν μὴ ἔχουσαι ἐν τῷ βήματι, ἐκκλησιάζουσαι δὲ τὰ πολλά, καὶ τὴν γυναικωνίτιν ἐκκλησιαστικῶς διορθούμεναι»³⁵.

Θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ περαιτέρω ὅτι καὶ τὰ πολὺ μικρὰ κοριτσάκια, σύμφωνα μὲ τὸν πατριάρχη Λουκᾶ Χρυσοβέργη, ἀποκλείονταν

ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὸ ἰ. βῆμα, ἀκόμα καὶ σὲ περίπτωση ἐξαιρετικῆς ἀνάγκης διακονίας τοῦ λειτουργοῦ. «Τὸ θῆλυ, ὁποίας ἂν εἴη ἡλικίας, τῆς οἰκειᾶς φύσεως ἐκστῆναι οὐ δύναται· ἐπεὶ οὖν καθόλου ταῖς γυναιξί τε τῶν θείων ἀδύτων ἀποκέκλεισται, οὐκ εἰσελεύσεταιί τις τούτων ἐντός, κἂν πάνυ εἴη ἡλικία νεάζουσα· εἰ γὰρ τοῦτο δοίημεν, πολλὰ τὰ ἄτοπα ἔψεται· τῶν μὲν

---

34. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ - ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΝΟΥ, Τὰ γυναικεῖα πάθη καὶ οἱ νομοκανονικὲς πηγές, *Πρακτικὰ Θ' Πανελληνίου ἱστορικοῦ συνεδρίου* (Μάιος 1988), Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 31-46. ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ, Ἡ νεαρὰ 17 Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ μία ἐπιτομή της, *Βυζαντινὰ Μελέται* 1 (1988) 32-51. ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ, Die Kanonischen Antworten des Nikolaos III Grammatikos an den Bischof von Zetounion, *Byz. Zeit.* 82 (1989) 236. Βλ. καὶ Π. ΣΙΜΠΙΑΤΟΥ, Ὁ μετὰ τὴν γέννησιν καθαρισμὸς τῶν γυναικῶν, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 45 (1962) 108-118 καὶ τὴν ἀπάντησιν σὲ αὐτὸ τοῦ π. ΚΩΝΣΤ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Ὁ μετὰ τὴν γέννησιν καθαρισμὸς τῶν γυναικῶν, *ὄπ.π.*, 46 (1963) 223-229. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Αἱ εὐχαὶ ἐπὶ τῆ γεννήσει παιδίου, *ὄπ.π.*, 79 (1996) 487-504. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Απαντήσεις ...*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 147-148. Γ. ΠΟΥΛΗ, *Δόλος καὶ πλάνη γιὰ τὸν ἄδικο χαρακτήρα τῆς πράξης στὸ Ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 27 ἔξ.

35. Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, *ὄπ.π.*, τ. Δ', σ. 477. Ὁ Βαλσαμῶν λέει τὰ ἴδια καὶ στὸ σχόλιό του στὸν κανόνα 15 τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς συνόδου. «Τὰ τοῦ παρόντος κανόνος (15ου Πενθέκτης) πάντῃ ἐσχόλασαν· διακόνισσα γὰρ σήμερον οὐ χειροτονεῖται, κἂν καταχρηστικῶς τινὰς τῶν ἀσκητριῶν διακόνισσαι λέγονται· ὅτι κανὼν ἐστὶ διοριζόμενος μὴ εἰσερχεσθαι γυναῖκας ἐν τῷ βήματι. Ἡ γοῦν μὴ δυναμένη ἐν τῷ βήματι εἰσελθεῖν, πῶς τὰ τῶν διακόνων ἐνεργήσει» (Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, *ὄπ.π.*, τ. Β', σσ. 255-256). Πρβλ. κανόνα 14 Πενθέκτης καὶ τὸ σχόλιό τοῦ ἰδίου (*ὄπ.π.*, σσ. 337-338).

γὰρ ἐν γάμῳ κωλύεσθαι, ὑποπτευομένων διὰ τὸν γάμον αὐτῶν, καὶ εἰ τοῦτο, ποῦ τὸ τίμιον αὐτοῦ καὶ τὸ τῆς κοίτης ἀμίαντον; τῶν δὲ ἐν ἀγνείᾳ καὶ σωφροσύνῃ διὰ τὸ παρὰ ταύτας ἀμφίβολον»³⁶.

Αὐτὲς οἱ κατηγορηματικὲς καὶ ἀπόλυτες θέσεις, ποῦ ἀνάγουν πλέον τὴν ἀπαγόρευση εἰσόδου στὸ θυσιαστήριον στὴ γυναικεία φύση, προφανῶς δὲν ἴσχυαν, ὅπως εἶδαμε, παλαιότερα. Οἱ λόγοι τῆς νέας στάσεως τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἐξηγηθοῦν. Ασφαλῶς δὲν πρέπει νὰ ἀγνοεῖται ἡ ἐπισημάνση τοῦ πατριάρχου Λουκᾶ ὅτι μὲ τὴν εἴσοδο γυναικῶν ἀκόμα καὶ κοριτσιῶν ἐντὸς τοῦ ἰ. βήματος «πολλὰ τὰ ἄτοπα ἔψεται».

* * *

Ἡ Ἐκκλησία, σὲ ιδιαίτερες περιπτώσεις ποῦ εἶναι ἐπιβεβλημένη ἡ ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων οἰκονομίας, ὑπερβαίνει τὴν ἀκρίβεια, προκειμένου νὰ διασφαλίσῃ τὴ δυνατότητα σωτηρίας τῶν πιστῶν. Εἶναι χαρα-

κτηριστικὴ π.χ. ἡ ἄνεση καὶ ἡ τόλμη ἐφαρμογῆς τῆς οἰκονομίας ποῦ ἐπιλέγει καὶ συνιστᾷ ὁ Μ. Φώτιος γιὰ τὴ μεταφορὰ θ. εὐχαριστίας ἀπὸ εὐλαβεῖς γυναῖκες, ἢ ἀκόμα καὶ ἀπὸ ἀλλόπιστες, γιὰ νὰ μεταλάβουν μελλοθάνατοι αἰχμάλωτοι χριστιανοί.

«Περὶ δὲ γε τῶν τὴν κοινωνίαν διακομιζουσῶν γυναικῶν τοῖς βαρβαρικοῖς οἴκοις ἐγκεκλεισμένοις χριστιανοῖς, τοῦτο διώριστα, ὡς εὐσχήμονας εἶναι χρὴ ταύτας, καὶ οἷαι δ' ἂν ἐν παρθενίᾳ ἢ σεμνῶ γήρᾳ κοσμούμεναι, καὶ ἄξιοι εἰς διακονίαν καὶ εἰς διακόνων παραδεχθῆναι βαθμόν. Εἰ δὲ τοιούτων ἀπορία εἶναι δοκεῖ, μηδὲ τὰς πίστεως ἀλλοτρίας βουλομένας εὐποιεῖν χριστιανοῖς ἀδελφοῖς καὶ ἐπὶ τοσοῦτον αὐτοῖς τεταροηκέναι καὶ προσανατεθῆναι, μηδ' αὐτὰς ἐκείνας παρατηρεῖσθαι»

---

36. A. N. ALMAZOV, *Neizdannye Kanonitcheskie otvety Konstantinopol'skago patriarkha Luki Khisoverga i metropoleta Rodoskago Nila*, Ὁδησὸς 1903, σσ. 24-25.

ἀλλὰ καὶ δι' αὐτῶν εἰσκομίζειν τὴν τοῦ ἁγιασμοῦ κοινωνίαν τοῖς μηδ' ὑπ' αὐτῆς τῆς τυραννίδος τῆς εἰς Χριστὸν κατωλιγορηκόσι πίστεως· οὐδέποτε γὰρ κοινοῦται τὸ ἅγιον, μᾶλλον δὲ ἀγιάζει καὶ τοὺς κεκοινωνήτους· εἰ μὴ ὑποπτά τινα πρόσωπα, καταπαίξειν συνήθως ἔχοντα τῶν θείων, ταῦτα ἐγχειρισθῆναι προφασίζονται»³⁷.

Αὐτὸ καὶ μόνο τὸ παράδειγμα φανερῶνει τὴ δυνατότητα ποὺ εἶχαν οἱ πατέρες νὰ ὑπερβαίνουν τὸ νόμο, ὅταν οἱ ποιμαντικὲς καὶ οἱ λειτουργικὲς ἀνάγκες τὸ ἀπαιτοῦσαν.

* * *

Στὸ corpus τῶν ἰ. κανόνων δὲν ὑπάρχει ἔμμεση ἢ ἄμεση ἀπαγόρευση γιὰ τὴν ψαλμωδία ἀπὸ γυναῖκες. Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ σύνοδος σὲ ἓνα πλέγμα κανόνων ποὺ ἀναφέρονται στὴ λατρεία καὶ τὸν ναὸ³⁸ ἐκδίδει κανόνα (ὁ 70ός), γιὰ νὰ ἀπαγορεύσει τὴν ὁμιλία γυναικῶν κατὰ τὴν ὥρα τῆς θ. λειτουργίας. Ἡ ἀπαγόρευση ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ σὲ αὐτὴ τὴν ἀταξία (τὴ «φλυαρία» ὅπως τὴν ὀνομάζει καὶ ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης) καὶ οὐδεμία σχέση ἔχει μὲ τὴν ψαλμωδία ἀπὸ γυναῖκες, ἢ ὅποια, ὅπως εἶδαμε, ἦταν πράξη ἀρκετὰ διαδεδομένη, ἰδίως ἀπὸ τὸν 4ο μέχρι καὶ τὸν 6ο αἰώνα, καὶ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν³⁹. Ἐξάλλου ἐὰν ὑπῆρχε πρόθεση

---

37. Ἐπιστολὴ Λέοντι Καλαβρίας, PG 102, 780- 781 [= B. LAOURDAS καὶ L. G. WESTERINK (ἐκδ.), *Epistolae et Amphilochiae*, τ. III, Λειψία 1985, σ. 166]. Βλ. σχετ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Ι. ΚΟΤΣΩΝΗ, Ἰδιάζουσα περίπτωση ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας. Ἡ θεία εὐχαριστία μεταφερομένη ὑπὸ μὴ χριστιανῶν γυναικῶν, *Θεολογία* 27 (1956) 3-24· ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΖΕΡΠΟΥ, Ἐφόδιον ζωῆς. Ἡ μετάδοση τῆς Θ. Κοινωνίας στοὺς ἀσθενεῖς ποὺ ἀντιμετωπίζουν κίνδυνον θανάτου. Συμβολὴ στὴν Ποιμαντικὴ Λειτουργικὴ, Ἀθήνα 2001, σσ. 86-87· Ε. ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Ὅροι καὶ προϋποθέσεις διὰ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν θείαν εὐχαριστίαν ἐξ ἐπόψεως Ὁρθοδόξου, *Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν* 28 (1989) 699 ἔξ.

38. Βλ. σχετικὰ Γ. Χ. ΓΚΑΒΑΡΙΝΑ, *Ἡ Πενθέκτη οἰκουμενικὴ σύνοδος καὶ τὸ νομοθετικὸ τῆς ἔργου*, Κατερίνη 1998, σ. 223 ἔξ. Γιὰ τὸ θέμα τῆς εἰσόδου κτήνους σὲ ναὸ κατὰ τὸν κανόνα 88 τῆς Πενθέκτης βλ. ΕΙΡΗΝΗΣ Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *Τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἔγκλημα τῆς εἰσαγωγῆς κτήνους σὲ ἱερὸ ναὸ*, Ἀθήνα 2002.

39. Γιὰ τὴ στόχευση τοῦ κανονικοῦ νομοθέτη βλ. τίς θέσεις τῶν ἐρμηνευτῶν Ζωναρά καὶ Βαλσαμῶνος, Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., τ. Β', σσ. 468-469. Πρβλ. καὶ

μίας τέτοιας απαγόρευσης θα είχε καταγραφεί στον *ad hoc* 75ο κανόνα της ίδιας συνόδου, ο οποίος καταφέρεται κατά των «ἀτάκτων βοῶν» κάποιων ψαλτῶν, θέτοντας ὡς ἀρχὴ ἢ δοξολογία τοῦ Θεοῦ νὰ γίνεται «μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ κατανύξεως»⁴⁰.

Σκοπὸς τοῦ κανονικοῦ νομοθέτη εἶναι ἡ περιφρούρηση τῆς ἀληθινῆς λατρείας, πὺν προάγει πρὸς τὸν Θεό. Ὅταν ἡ ψαλμωδία γίνεται πρόσκομμα, δηλ. ὅταν ἡ ἐμμελὴς ἐκφορὰ τοῦ λόγου γίνεται αὐτοσκοπός, ὁ νοῦς τοῦ προσευχομένου ἐγκλωβίζεται στὰ γήινα καὶ χάνει τὴν ἀναφορὰ πρὸς τὸν Θεό.

Ὁ μνημονευθεὶς Νεῖλος Σιναΐτης, ἐκφράζοντας τὴν παράδοση τῶν ἐρημιτῶν, ὑποστηρίζει ὅτι πάντοτε ἡ ψαλμωδία δὲν ὠφελεῖ τοὺς μοναχοὺς, καθόσον μπορεῖ νὰ διασπᾷ τὸν προσευχόμενο νοῦ τοῦ ἡσυχαστῆ. Παρὰ ταῦτα οἱ ὕμνοι εἶναι «ἡ στολὴ καὶ ἡ δόξα» τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, (δηλ. τῆς ἐνορίας), ἡ ὁποία συστηματικὰ καλλιέργησε καὶ ἀνέπτυξε τὸ λεγόμενο *Ἀσματικὸ τυπικὸ*⁴¹. «Τὸ γὰρ ἄσμα καὶ τὰ περὶ τῶν τροπαρίων ... οὐ τοσοῦτον ὠφελουῖσι τοὺς μονάζοντας, ὅσον βλάπτουσι τὸ γὰρ ἄσμα καὶ τὰ τροπάρια οὐ λυσιτελοῦσι τοῖς μονάζουσι. Ταῦτα γὰρ οὐκ

Πηδάλιον, σ. 282, ὑποσ. 1, ὅπου ἡ απαγόρευση σχετίζεται μετὰ τὴν διδασκαλία ἀπὸ πλευρᾶς τῶν γυναικῶν ἐντὸς τοῦ ναοῦ.

40. Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., σ. 478. Οἱ «ἄτακτες βοές» τῶν ψαλτῶν, κατὰ τὸν Βαλσαμόνα, κατακρίθηκαν συνοδικὰ ἀπὸ πατριάρχες: «Ἐπεὶ δὲ παρὰ διαφοροῖς ἀγιωτάτοις πατριάρχαις ἐλαλήθη, μὴ μόνον ἐν ταῖς ἐορταῖς γίνεσθαι τοιαῦτα παρὰ τῶν ψαλτῶν, ἀλλὰ καὶ ἐν παννυχίσι καὶ μνημοσύναις τεθνεώτων, γεγόνασι διάφορα σημειώματα συνοδικὰ ἀφορισμῶ καθυποβάλλοντα τοὺς τοιαῦτα ποιοῦντας καὶ ἢ διὰ ψαλμωδημάτων καὶ ἀλληλουαρίων λιτῶν, ψαλλομένων κατὰ τὸ θεμέλιον τῆς Ἐκκλησίας, ἐκπληροῦντες τὴν παννύχιον ψαλμωδίαν» (ὅπ.π., σ. 480).

41. Γιά τὸ Ἀσματικὸ τυπικὸ βλ. ἐνδεικτικὰ: Δ. Κ. ΜΠΑΛΑΓΕΩΡΓΟΥ, *Ἡ ψαλτικὴ παράδοση τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τυπικοῦ*, ἐκδίδει ὁ Γρ. Θ. ΣΤΑΘΗΣ, Ἀθήνα 2001.

ἔστι τῶν μοναχῶν ἀλλὰ τῶν κοσμικῶν καὶ στολή καὶ δόξα τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας· διὰ γὰρ τὸ ἄσμα καὶ ὁ λαὸς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις συναθροίζεται»⁴².

Ἡ παιδαγωγικὴ ἀξία τῆς ψαλμωδίας ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν διακριτικὸ καὶ πιστὸ στὴν κανονικὴ παράδοση ἀσκητῆ Νεῖλο. Τὸ ἄσμα λειτουργ-

γεῖ ὡς πόλος ἔλξεως καὶ συναθροίζει τοὺς πιστοὺς στὸν ναό. Ἐπομένως ἡ Ἐκκλησία ὀφείλει νὰ τὸ προστατεύει καὶ νὰ διασφαλίζει τὶς προϋποθέσεις τῆς θεοφιλοῦς ψαλμωδίας. Αὐτὸ ἐξάλλου τονίζουν ὅλοι οἱ λειτουργιολόγοι πατέρες. Ἔτσι, θὰ πρέπει νὰ ὀργανώνονται χοροὶ ψαλτῶν, νὰ διαδίδεται ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, νὰ τηροῦνται οἱ κανόνες καὶ ἡ τάξη ποὺ θέτουν οἱ συντάκτες τῶν τυπικῶν. Στὸ πλαίσιο τῆς ποιμαντικῆς

μέριμνας θὰ πρέπει προφανῶς νὰ ἀξιοποιοῦνται καὶ οἱ εὐσεβεῖς γυναῖκες, ἰδίως στὶς περιπτώσεις ἀδυναμίας ἐξευρέσεως ἀνδρῶν ψαλτῶν, ποὺ συχνὰ συμβαίνει κατὰ τὶς καθημερινὲς λατρευτικὲς συνάξεις. Μποροῦμε νὰ θυμηθοῦμε γιὰ παράδειγμα ὅσα σχετικὰ ὁ παραδοσιακότετος Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἀναφέρει γιὰ τὶς γυναῖκες ποὺ ἔψαλλαν, διακονώντας ἀπλοϊκοὺς λευῖτες στὴ Σκίαθο⁴³. Παράλληλα, δὲν θὰ πρέπει νὰ διαφεύγει τῆς προσοχῆς μας ἡ ἰσχυρὴ παράδοση τῶν σλαβικῶν Ἐκκλησιῶν νὰ ψάλλουν γυναῖκες κατὰ τὶς λατρευτικὲς συνάξεις.

---

42. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Τὸ γερροντικὸν τοῦ Σινᾶ*, ὅπ.π., σ. 474. Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ψαλμωδία καὶ κατάνυξις*, Θεσσαλονίκη 1990. Ἐπίσης πρβλ. Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τὸ ἄσμα καινὸν κατὰ Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα*, *Θεολογικὰ μελετήματα*, ὅπ.π., σσ. 107-117. Περισσότερα γιὰ τὴν τάξη προσευχῆς τῶν ἀσκητῶν βλ. τὴ σημαντικὴ μονογραφία (ὅπου καὶ ἐκτενέστατο ἀνθολόγιο κειμένων) τοῦ συναδέλφου π. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, *Ἡ νοερά προσευχή, ἔκφραση ἀληθοῦς λατρείας τοῦ Θεοῦ. Μετὰ συναγωγῆς κειμένων παλαιῶν καὶ νέων γερόντων*, Θεσσαλονίκη 2006.

43. Βλ. ΑΝ. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ λειτουργικὴ παράδοση στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 75 ἔξ.

Ἡ προσευχή εἶναι ὑποχρέωση ὅλων τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας. «Ταῦτα (δηλ. οἱ ποικίλες ἐκφάνσεις τῆς λατρείας) οὐ μόνον μοναχοῖς καὶ κοσμικοῖς ἀλλὰ καὶ γυναιξὶ πισταῖς καὶ εὐλαβέσι πρέπον καὶ οὐδεὶς ὁ κωλύων»⁴⁴, λέει ὁ ἀββᾶς Νεῖλος.

* * *

Ἐν κατακλειδί ὑπὸ μορφῇ συμπερασμάτων μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν τὰ ἑξῆς:

1. Στὴ λειτουργικὴ πράξη ὑπῆρξαν, ἰδίως στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν εἰκονομαχία, καὶ χοροὶ ψαλτριῶν, οἱ ὅποιοι συστήθηκαν καὶ κάποιες φορές διευθύνθηκαν ἀπὸ πατέρες καὶ ἀγίους τῆς Ἐκκλησίας.

2. Οἱ γυναῖκες ἔψαλλαν, εἴτε σὲ μικτοὺς χοροὺς εἴτε συνηθέστερα συγκροτουῦσες αὐτὲς ξεχωριστὸ χορὸ, στὴν καθημερινὴ τακτικὴ λατρεία καὶ σὲ περιστασιακὲς ἀκολουθίες.

3. Ἡ ψαλμωδία ἀπὸ γυναῖκες γινόταν καὶ στὴ δημόσια λατρεία ὄχι μόνο στὶς γυναικεῖες μονές.

4. Δὲν ὑπάρχει ἀπαγόρευση στοὺς ἀποστολικούς, συνοδικούς καὶ πατερικούς κανόνες γιὰ τὴν ψαλμωδία ἀπὸ γυναῖκες.

5. Σὲ περιπτώσεις ἀνάγκης ἐφαρμογῆς οἰκονομίας ἡ Ἐκκλησία παρουσιαζόταν ἀποφασιστικὴ καὶ τολμηρή.

6. Μὲ βάση τὴν παράδοση, ἔτσι ὅπως ἐκφράστηκε ἀπὸ τοὺς πατέρες, μποροῦν καὶ σήμερα οἱ γυναῖκες νὰ ψάλλουν στὴν Ἐκκλησία, ἰδίως σὲ περιπτώσεις ἀδυναμίας ἐξευρέσεως ἀνδρῶν, ὑπὸ τοὺς ὅρους ποὺ ἐτέθησαν ἀπὸ τὰ ἀρμόδια ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα καὶ ὄργανα, τῆς μὴ προκλήσεως σκανδάλων, ἢ τὸ χειρότερον πτώσεως σὲ ἀθέμιτες πράξεις.

7. Ἡ Ἐκκλησία γιὰ πολλοὺς αἰῶνες δὲν ἀπέκλειε τὴν εἴσοδο γυναικῶν στὸ θυσιαστήριον, εἴτε στὴν περίπτωση τῶν διακονισσῶν εἴτε

---

44. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Τὸ γεροντικὸν τοῦ Σινᾶ*, ὅπ.π., σ. 472.

στήν περίπτωση τῶν βασιλισσῶν, οἱ ὁποῖες μάλιστα κοινωνοῦσαν ἐντὸς τοῦ ἰ. βήματος, ὅπως καὶ οἱ αὐτοκράτορες.

8. Ἀλλαγή, ὅσον ἀφορᾷ στή θέση τῆς γυναίκας στή δημόσια λατρεία, παρατηρεῖται κυρίως μετὰ τὴν εἰκονομαχία καὶ ἐπηρεάζει ἔκτοτε ποικιλοτρόπως τὴν ἐν γένει λειτουργικὴ τάξη, ἀκόμα καὶ τὸ *Εὐχολόγιον*. Π.χ. ἡ μὴ εἰσαγωγή βρεφῶν-κοριτσιῶν στὸ ἰ. βῆμα κατὰ τὸν σαραντισμὸ τους εἶναι πράξη ποὺ μαρτυρεῖται μετὰ τὸν 11ο αἰῶνα.